

Η εξουσία της γλώσσας και η γλώσσα της εξουσίας

Χριστόφορος Χαραλαμπάκης

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ABSTRACT

This paper discusses the power of language and the language of power and is divided into two parts. The first one deals with the views of the sophist Gorgias, Plato and Chomsky and the powerful metaphor of language as a weapon. Special emphasis is put on Apostle Paul and P. Bourdieu. The opinions of Ernst Topitsch and Kurt Tucholsky are here briefly presented for the first time. In the more extensive second part, the alienated mechanisms of the language are discussed, with reference to mass media and the language of politics, with many illustrated examples, as well as the language of advertisement. Special attention is drawn to the notion of linguistic discrimination. The suggestion is made that Critical Discourse Analysis and Critical Language Awareness can contribute to the emancipation of the oppressed social classes and must be exploited in the education.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: αλλοτριωτικοί μηχανισμοί της γλώσσας, γλώσσα της διαφήμισης, γλώσσα της πολιτικής, γλωσσικές διακρίσεις, γλωσσική ενημερότητα

1. Εισαγωγή

Ο τίτλος αυτής εδώ της μελέτης, αν τον δει κανείς επιφανειακά, ενδέχεται να δώσει την εντύπωση λογοπαιγνίου, στην ουσία όμως δηλώνει με emphatic τρόπο την αμφίδρομη σχέση δύο πανίσχυρων μηχανισμών που καθορίζουν και διαμορφώνουν τις ανθρώπινες σχέσεις στην ασυνήθιστη πολυπλοκότητά τους.¹ Η γλώσσα ως κοινωνική πρακτική ασκεί εξουσία, με την έννοια ότι αποτελεί το κυρίαρχο όργανο της ανθρώπινης επικοινωνίας, διαθέτει εκρηκτικές δυνάμεις μέσα της, οι οποίες, όταν απελευθερωθούν, ασκούν καταλυτική επίδραση στη ζωή του ανθρώπου. Από το άλλο μέρος, κάθε μορφή εξουσίας, είτε πρόκειται για την κρατική στις ποικίλες εκφάνσεις της, την οικονομική ή την τέταρτη εξουσία, χρησιμοποιεί την πανίσχυρη γλώσσα για να επιτύχει τους στόχους της, συχνά με θύμα τον απλό πολίτη.

Στο πρώτο μέρος της μελέτης θα δείξω σε τι συνίσταται η δύναμη της γλώσσας και στο δεύτερο, και εκτενέστερο, θα παρουσιάσω αδρομερώς τους αλλοτριωτικούς μηχανισμούς της γλώσσας των MME, της πολιτικής και της διαφήμισης με επεξηγηματικά παραδείγματα.

2. Η δύναμη της γλώσσας

Οι αρχαίοι Έλληνες είναι οι πρώτοι, τουλάχιστον στην ιστορία του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού, που συνειδητοποίησαν τη δύναμη του λόγου. Ονομαστή υπήρξε η ρητορική δεινότητα του σοφιστή Γοργία του Λεοντίνου, ο οποίος μάγευε το κοινό με τη γλώσσα του, ιδίως με το υποβλητικό αντιθετικό του ύφος. Υπήρξε μοναδικός στην εικονοποιία, τις μεταφορές και τις παρηγήσεις. Στο έργο του *Ἐλένης Ἐγκώμιον* (8), αποτυπώνεται σε λίγες γραμμές η φιλοσοφία του: *λόγος δυνάστης μέγας ἐστίν, ὃς σμικροτάτῳ σώματι καὶ ἀφανεστάτῳ θεϊότατα ἔργα ἀποτελεῖ· δύναται γὰρ καὶ φόβον παῦσαι καὶ λύπην ἀφελεῖν καὶ χαρὰν ἐνεργάσασθαι καὶ ἔλεον ἐπαυξῆσαι.* «Ο λόγος είναι

¹ Η έρευνα αυτή πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών «Κείμενο και ερμηνεία. Ανάλυση και επεξεργασία χειρογράφων, εντύπων και ψηφιακών γλωσσικών πόρων». Για την ολοκλήρωσή της εργάστηκα στην πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη του Μονάχου από τις 11 ως τις 13 Φεβρουαρίου 2013. Τον τίτλο της εργασίας τον εμπνεύστηκα από την έσοχη μελέτη της Hennigfeld (2006). Σε μια πρώτη μορφή παρουσίασα ομότιτλη εισήγηση (8/5/2012) ως προσκεκλημένος ομιλητής στο 14ο ετήσιο συνέδριο *Business Week 2012* που διοργάνωσε ο Σύλλογος Φοιτητών και Αποφοίτων του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών στη Διοίκηση Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Πειραιώς (MBA's Society) υπό την αιγίδα του Πανεπιστημίου με θέμα «Η γλώσσα ως εργαλείο διοίκησης και άσκησης εξουσίας». Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον Διευθυντή του Μεταπτυχιακού Προγράμματος MBA καθηγητή κ. Λεωνίδα Χυτήρη για την τιμητική πρόσκληση.

μεγάλος δυνάστης, ο οποίος, ενώ έχει το πιο μικρό και αφανές σώμα, επιτελεί τα πιο θεϊκά έργα· γιατί μπορεί και το φόβο να σταματήσει και τη λύπη να διώξει και χαρά να προκαλέσει και τον οίκτο να αυξήσει». Ο λόγος επενεργεί πειθαναγκαστικά, η ρητορική ικανότητα είναι το κλειδί της δύναμης. Και ο Πλάτωνας στον *Φαίδρο* (267 a-b) εκθειάζει την ισχύ του λόγου: *οἷ ... τὰ τε αὖ σμικρὰ μεγάλα καὶ τὰ μεγάλα σμικρὰ φαίνεσθαι ποιούσιν διὰ ῥώμην λόγου*. Στα ίδια πλαίσια κινείται και ο Θουκυδίδης, ο οποίος, ανέλυσε με τη διεισδυτική ματιά του την παθολογία του πολέμου και έδειξε με τη μοναδική δεινότητα του λόγου και την πυκνότητα του ύφους του² την αλλοτριωτική ισχύ της γλώσσας (3.82.4): *καὶ τὴν εἰωθυῖαν ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων ἐς τὰ ἔργα ἀντήλλαξαν τῇ δικαιοῦσει*, δηλαδή «και τη συνηθισμένη σημασία των λέξεων την άλλαξαν για να δικαιολογήσουν τα έργα τους». Δεν είναι, επομένως, καινούργια η πολυσυζητημένη απόφαση ότι το πρώτο θύμα του πολέμου είναι η αλήθεια. Τα ένοχα παιχνίδια με τις λέξεις και η ύπουλη αντιστροφή των σημασιών των λέξεων πρέπει να μας προβληματίζουν. Ήδη στη ρωμαϊκή εποχή το *pacare* που σήμαινε «ειρηνεύω» είχε αποκτήσει την έννοια «υποτάσσω».³

Σε κάθε ιεραρχικά δομημένο κοινωνικό σχηματισμό η εξουσία αποτελεί βασική συνθήκη της κοινωνικής ζωής και ρυθμιστικό παράγοντα στις σχέσεις μεταξύ υποκειμένων, ομάδων και θεσμών (Wodak 2011: 11). Μια διάσταση της εξουσίας είναι και η γλωσσική, δηλαδή η άσκηση εξουσίας μέσω του λόγου (Fairclough & Wodak 1997: 272-273), η οποία συντελείται με δύο τρόπους:

α) μέσω της καταστολής, δηλαδή, του εξαναγκασμού διά της βίας υποτελών κοινωνικών ομάδων, ώστε να ενεργήσουν σύμφωνα με τις επιταγές των κοινωνικά κυρίαρχων. Στην περίπτωση αυτή πρόκειται για *κυριαρχία* (domination) μιας κοινωνικής ομάδας σε μια άλλη.

β) μέσω της εξασφάλισης της *συναίνεσης* (consensus) υποτελών ομάδων. Η συναίνεση επιτυγχάνεται συνήθως με τη δημιουργία συμμαχιών και την αφομοίωση υποτελών ομάδων είτε με παραχωρήσεις εκ μέρους των κοινωνικά ισχυρών είτε με ιδεολογικά μέσα (Fairclough 1992: 92).

Ο Τσόμσκι έδειξε μέσα από τις οξυδερκείς αναλύσεις του το πραγματικό πρόσωπο της εξουσίας και υπέδειξε τρόπους διανοητικής αυτοάμυνας. Στο βιβλίο *Για τη φύση και τη γλώσσα* (2010) συμπεριλαμβάνεται στις σελίδες 243-273 η μελέτη «Το κοσμικό ιερατείο και οι κίνδυνοι της δημοκρατίας», στην οποία δείχνει πώς γίνεται η χειραγώγηση της κοινής γνώμης με τη δημιουργία επίπλαστων αναγκών. Όπως τονίζει χαρακτηριστικά, «Το ‘νεοφιλελεύθερο’ καθεστώς υπονομεύει την αυτονομία των πολιτών με το να μεταφέρει την ισχύ της λήψης αποφάσεων από τις εθνικές κυβερνήσεις σε ένα ‘εικονικό κοινοβούλιο’ επενδυτών και δανειστών, οι οποίοι οργανώνονται πρωτίστως σε εταιρικά ιδρύματα» (Chomsky 2010: 274). Ο ίδιος έχει κατ’ επανάληψη τονίσει ότι «οι σοβαρότεροι κίνδυνοι που περιορίζουν την ελευθερία μας με την κατάρα της οικονομικής εκμετάλλευσης και της πολιτικής και κοινωνικής δουλείας, εστιάζονται μάλλον στις διεθνικές εταιρείες παρά στις κρατικές κυβερνήσεις» (Smith 2001: 302).

2.1 Η γλώσσα ως όπλο

Οι μεταφορικές εικόνες για τη γλώσσα αποτυπώνουν με εκφραστικό τρόπο τη δύναμή της. Η παρομοίωσή της με όπλο εμφανίζεται σε παλαιότερα και νεότερα κείμενα. Ο Απόστολος Παύλος, η «Ρομφαία του Πνεύματος», όπως έχει αποκληθεί, επισημαίνει στην *Προς Εφεσίους* επιστολή (6,17): *καὶ τὴν περικεφαλαίαν τοῦ σωτηρίου δέξασθε καὶ*

² Βλ. Χαραλαμπίκης (2006).

³ Χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος του βιβλίου του γερμανού αξιωματικού και δημοσιογράφου von Schramm: *Sprich vom Frieden, wenn du den Krieg willst* (von Schramm 1973).

τήν μάχαιραν τοῦ πνεύματος, ὃ ἐστὶν ῥῆμα θεοῦ. Στην *Προς Εβραίους* επιστολή (4,12-13) είναι ακόμα πιο σαφής: *Ζῶν γὰρ ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ ἐνεργῆς καὶ τομώτερος ὑπὲρ πᾶσαν μάχαιραν δίστομον*. «Ο λόγος του Θεού είναι ζωντανός και ενεργός και πιο κοφτερός από κάθε δίκικοπο σπαθί». Η ρομφαία και ο πύρινος λόγος στην εκκλησιαστική ορολογία αποκτά τη σημασία της έντονης επίκρισης, του ψόγου για τα κακώς κείμενα, με απώτερο στόχο την αφύπνιση των συνειδήσεων. Η «ιερή ρομφαία» που στρέφεται εναντίον των πολιτικών συναγωνίζεται τη ρητορική τους δεινότητα. Εκφράσεις του τύπου: «Ρομφαία κατά πάντων», «κεραυνοί» από τον Μητροπολίτη τάδε ... αποτυπώνουν ανάγλυφα την πραγματικότητα. Το ίδιο ισχύει και για το ῥήμα *κατακεραυνώνω*.

Η πανίσχυρη μεταφορά της γλώσσας ως όπλου έχει απασχολήσει πολλούς φιλοσόφους, κοινωνιολόγους και λογοτέχνες και θα άξιζε να γραφτεί μελέτη ολόκληρη για το θέμα αυτό. Ο αυστριακός φιλόσοφος και κοινωνιολόγος Ernst Topitsch (1919-2003) έγραψε ένα έξοχο δοκίμιο με τίτλο *Sprache als Waffe*, στο οποίο δείχνει την καταγιγιστική δύναμη της γλώσσας και τη διαστρέβλωση των εννοιών, όπως *δικαιοσύνη* και *ειρήνη*. Το ίδιο κάνει ο πολὺς Όργουελ στο μυθιστόρημα *1984*. Τονίζει, ανάμεσα στα άλλα, ότι με αλχημείες οι λέξεις έχουν χάσει το αρχικό τους νόημα, καθώς το Υπουργείο Ειρήνης ασχολείται με τον πόλεμο, το Υπουργείο Αλήθειας με το ψέμα, το Υπουργείο Αγάπης με τα βασανιστήρια. Η διπλή γλώσσα (double-talk, 1938) της παραπληροφόρησης εμφανίζεται με πολλά πρόσωπα. Ο θάνατος αμάχων έγινε παράπλευρες απώλειες, ο πόλεμος άμυνα, η προπαγάνδα διαφώτιση, το πραξικόπημα επανάσταση.

Η γλώσσα είναι επικίνδυνο όπλο, γιατί λειτουργεί αθόρυβα, δεν εκτυρσοκροτεί όπως το πραγματικό όπλο ούτε έχει άμεσα θύματα. Αναλαμβάνει μια πιο «αθόρυβη» αποστολή, την πλύση εγκεφάλου. Ο κορυφαίος γερμανός δημοσιογράφος, σατιρικός ποιητής και συγγραφέας Kurt Tucholsky (1890-1935) έδειξε με υψηλή αίσθηση του χιούμορ τη δύναμη της γλώσσας. Ο Dwight Bolinger (1980) έγραψε ένα ολόκληρο βιβλίο με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Γλώσσα, το οπλισμένο όπλο*. Το γλωσσικό οπλοστάσιο ποικίλλει: Τα λόγια, οι λέξεις πληγώνουν, γίνονται μαχαίρι στην καρδιά.⁴ Οι διαξιφισμοί, προεκλογικοί, εσωκομματικοί ή σε τηλεοπτικά ντιμπέιτ δίνουν και παίρνουν. Οι αντίπαλοι ξιφουλκούν και ανταλλάσσουν κατηγορίες, ακόμα και ύβρεις, με αιχμή του δόρατος υπαρκτά ή ανύπαρκτα προβλήματα. Ο πόλεμος λάσπης καλά κρατεί. Ορισμένοι εξαπολύουν, εκτοξεύουν «μύδρους», δηλαδή πυρακτωμένο σίδερο, και όποιον πάρει ο χάρος. Κάποιοι είναι πιο τυχεροί. Δέχονται τα βέλη του αντιπάλου και μπορούν να γλιτώσουν, αν δεν είναι δηλητηριώδη. Η γλώσσα ως μαστίγιο παραπέμπει στα βασανιστήρια. Δεν υπάρχει μόνο η πολεμική βία, αλλά και η λεκτική: φωνές, βρισιές, τσακωμοί, εξευτελισμοί, απειλές, σαρκασμοί-ειρωνείες, τρομοκράτηση, εκφοβισμός ή εκβιασμός.

Γιατί γίνεται όλος αυτός ο αγώνας με όπλο τη γλώσσα; Γιατί επικρατεί αυτό το πολεμοχαρές κλίμα; Όπως επισημαίνει εύστοχα ο Pierre Bourdieu, «η γλωσσική ανταλλαγή, σχέση επικοινωνίας ανάμεσα σε έναν πομπό και σε έναν δέκτη βασισμένη στην κρυπτογράφηση και την αποκρυπτογράφηση [...] είναι επίσης μια οικονομική ανταλλαγή» (1999: 91-92). Ο γάλλος διανοητής εισάγει τον όρο *γλωσσική αγορά*, στην οποία κυριαρχεί το *γλωσσικό κεφάλαιο*, που ορίζεται ως «η εξουσία πάνω στους μηχανισμούς διαμόρφωσης των γλωσσικών τιμών, η εξουσία να θέτει κανείς σε εφαρμογή, προς όφελός του, νόμους διαμόρφωσης των τιμών και να αποσπά την ιδιαίτερη υπεραξία» (1999: 27). Ο Bourdieu πιστεύει ότι ο λόγος δεν λειτουργεί ως απλό εργαλείο επικοινωνίας, δεν έχει δηλαδή απλή εργαλειακή χρήση, αλλά αποβλέπει

⁴ Στη συνείδηση του λαού η άποψη αυτή είναι ευρύτατα διαδεδομένη. Βλ., για παράδειγμα, το λαϊκό τραγούδι «Τα λόγια σου μαχαίρι στην καρδιά την ώρα που μου είπες το αντίο».

στο συμβολικό κέρδος, ο λόγος προσλαμβάνει κοινωνική αξία και συμβολική αποτελεσματικότητα.

Η γλωσσική κοινοκτημοσύνη αποτελεί ψευδαίσθηση. Το γλωσσικό κεφάλαιο κατανέμεται, δυστυχώς, άνισα. «Ίσοι στην ελευθερία, οι άνθρωποι είναι άνισοι στην ικανότητα να χρησιμοποιούν αυθεντικά την ελευθερία τους, και μόνο μια 'ελίτ' μπορεί να ιδιοποιηθεί τις καθολικά προσφερόμενες δυνατότητες πρόσβασης στην ελευθερία της 'ελίτ'» (Bourdieu 1999: 217-218).

Στον *Ερωτόκριτο* του Βιτσέντζου Κορνάρου αποτυπώνεται με τον καλύτερο τρόπο η δύναμη και η ομορφιά της γλώσσας. Η φωνή της Αρετούσας ηχεί στα αυτιά μου από τα εφηβικά μου χρόνια:

Απ' ό,τι κάλλη έχει άνθρωπος, τα λόγια έχουν τη χάρη
να κάμουνσι κάθε καρδιά παρηγοριά να πάρει
κι οπού κατέχει να μιλεί με γνώση και με τρόπο,
κάνει και κλαίσι και γελού τα μάτια των ανθρώπω.

3. Οι αλλοτριωτικοί μηχανισμοί της γλώσσας

Η γλώσσα είναι το όργανο με το οποίο αναπαράγεται η ιδεολογία και, ως εκ τούτου, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίο κατανέμεται η ισχύς μέσα στην κοινωνία.⁵ Η σχέση της γλώσσας με την ιδεολογία βρίσκεται στο αποκορύφωμά της στον πολιτικό λόγο. Είδη λόγου που διαθέτουν κύρος είναι όσα χρησιμοποιούνται ως καταναλωτικά αγαθά, εξυπηρετούν χρηστικούς σκοπούς, επιδιώκουν συγκεκριμένα αποτελέσματα και διαφοροποιούνται από τον επικοινωνιακό λόγο, ο οποίος αποσκοπεί στη συνεννόηση μεταξύ των συμμετεχόντων. Πρόκειται στην ουσία για τις τρεις κυριότερες πηγές γλωσσικής αλλοτρίωσης, τη γλώσσα των ΜΜΕ, της πολιτικής και της διαφήμισης. Οι τρεις αυτές μορφές γλώσσας παρουσιάζουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά, με κυριότερο την ευρεία χρήση ευφημισμών. Ο ευφημισμός είναι σχήμα λόγου κατά το οποίο χρησιμοποιείται λέξη ή φράση με θετική σημασία αντί για άλλη, που δηλώνει κάτι αρνητικό, δυσάρεστο ή μη αποδεκτό, κυρίως για λόγους πολιτικής ορθότητας: π.χ. *σωφρονιστικό κατάστημα* αντί *φυλακή*.

Όποιος είναι σε θέση να επηρεάζει τη γλώσσα των μελών μιας γλωσσικής κοινότητας, και το χειρότερο να τη «χειραγωγεί», αλλάζει τον τρόπο σκέψης τους, τους οδηγεί στην πλήρη αλλοτρίωση. Έτσι εμφανίζονται οι ιεροφάντες της «αληθινής αλήθειας» και της «αληθινής δικαιοσύνης». Μιλούν για τα ανθρώπινα δικαιώματα καιροσκοπικά και τα αγνοούν οι ίδιοι προκλητικά, όταν θίγονται τα συμφέροντά τους.

Κάποτε πρέπει να ασχοληθεί κανείς συστηματικότερα με τις άσχημες, τις ανεπιθύμητες και ιδίως τις απάνθρωπες λέξεις, όπως συνοψίζονται στον γερμανικό όρο *Unwort*, με τον οποίο δηλώνεται κάθε λέξη που προσβάλλει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, βασικές αρχές της δημοκρατίας, αναπαράγει αρνητικά στερεότυπα ή αποκρύπτει την αλήθεια ως ευφημισμός. Ειδικός οργανισμός στη Γερμανία ανακηρύσσει τις χειρότερες λέξεις του χρόνου.⁶ Το 2011 τον «τίτλο» έλαβε το σύμπλοκο *δημοκρατία της αγοράς* (*Marktkonforme Demokratie*). Ως η χειρότερη λέξη του 20ού αιώνα ψηφίστηκε το *ανθρώπινο υλικό* (*Menschenmaterial*). Το ανθρώπινο υλικό (μιας ομάδας, του στρατώνα), δηλαδή ο άνθρωπος, έχει πλήρως απαξιωθεί. Στις μέρες μας είναι τόσο φτηνό, το βρίσκεις σε εξευτελιστικές τιμές. Ο άνθρωπος

⁵ Τη σχέση ιδεολογίας-γλώσσας εξετάζει αναλυτικά ο Μοσχονάς (2005), ο οποίος προχωρεί σε καίριες αναλύσεις και παρατηρήσεις που διαφωτίζουν άγνωστες ως τώρα πτυχές του όλου θέματος.

⁶ Βλ. <http://www.unwortdesjahres.net>

αντιμετωπίζεται ως «προϊόν» για εκμετάλλευση, όπως δείχνουν οι νεολογισμοί *ανθρώπινο κεφάλαιο, ανθρωπίνοι πόροι*.

3.1 Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας

Η δύναμη που διαθέτουν τα παραδοσιακά ΜΜΕ εξακολουθεί να είναι πολύ μεγάλη (βλ. Lavoigne 2004).⁷ Η προσωινία «Τέταρτη εξουσία» αποτυπώνει εύγλωττα αυτή την πραγματικότητα. Ας ελπίσουμε ότι τα Μέσα κοινωνικής δικτύωσης (διαδίκτυο, φέισμπουκ, αγγλικός νεολογισμός του 2003, τούιτερ 2006) θα βοηθήσουν στην απαραίτητη πολυφωνία και τον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας. Ο Bolinger παρατηρεί με πικρόχολη ειρωνεία: «Στη σημερινή κοινωνία η Δευτέρα Παρουσία θα περάσει απαρατήρητη, αν κρατηθεί μακριά από τα ΜΜΕ» (1980: 163).⁸ Όπως επισημαίνει ο Πολίτης (2001), «το πρόβλημα με τα ΜΜΕ είναι ότι λίγο ή πολύ εξαρτώνται από οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες, οι οποίοι τα χρησιμοποιούν ως εργαλεία για την αύξηση της δύναμής τους. Η «αμεροληψία» τους, επομένως, αν δεν αποτελεί μύθο, τίθεται πολλάκις εν αμφιβόλω».

Στον έντυπο και ηλεκτρονικό τύπο κυριαρχούν εκφραστικά κλισέ (*ραγδαίες εξελίξεις*), λέξεις με έντονο βιωματικό περιεχόμενο (*λαμόγιο, σάλος, χαστούκι στην κυβέρνηση*) και επίθετα που εντυπωσιάζουν (*σατανικός, σκανδαλώδης*). Η λέξη *σκάνδαλο* βρίσκεται μονίμως στο επίκεντρο και είναι βέβαια ποικίλης έντασης (*διαβόητο, καραμπινάτο, πολύκροτο*) και προέλευσης (*αθλητικό, δημόσιο, διατροφικό, εξοπλιστικό, ερωτικό, οικονομικό, περιβαλλοντικό, πολιτικό, ροζ (= σεξουαλικό), χρηματιστηριακό*). Υπάρχουν *σκάνδαλα κατασκοπείας, παιδεραστίας, υποκλοπών, χρηματισμού κ.ά.*

3.2 Η γλώσσα της πολιτικής

Οι πολιτικοί, ανεξάρτητα από ιδεολογίες και χρώματα, δίνουν έμφαση στην ταυτότητα, συστατικό στοιχείο της οποίας είναι η γλώσσα.⁹ Η ταυτότητα προϋποθέτει ότι υπάρχουν ομοιότητες και διαφορές. Η γλώσσα της πολιτικής επενδύει στη δημιουργία συνόρων, οπότε η γλώσσα, ως όπλο, ανοίγει τον δρόμο ακόμα και για την άσκηση φυσικής βίας. Όπως τονίζει χαρακτηριστικά η Wodak, «οι λέξεις στην περίπτωση αυτή γίνονται όπλα και μπορούν να χρησιμοποιηθούν ακόμα και για τη νομιμοποίηση των όπλων» (2011: 3). Η πολιτική ρητορική διαθέτει πλούσιο γλωσσικό οπλοστάσιο, προκειμένου να αντικρούονται οι αλληλοκατηγορίες στα πλαίσια της πολεμοκάπηλης προπαγάνδας. «Ο εκφερόμενος πολιτικός λόγος είναι συνήθως δύσμορφος και δύσηχος, αν όχι άμουσος, δεν υπακούει σε γραμματικούς ή συντακτικούς κανόνες, δεν είναι ακριβής, αλλά ασαφής, συχνά χωρίς περιεχόμενο και νόημα και άλλοτε δύσκαμπτος, συντίθεται από λέξεις εγκιβωτισμένες στην ιδεολογική ακαμψία και την πνευματική ξηρασία». Τα λόγια αυτά προέρχονται από γνωστό πολιτικό (Καστανίδης 1993: 63).

Η γλώσσα, όπως και άλλα συμβολικά συστήματα, αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για να οριστούν διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα σε «εμάς» και τους «άλλους». Η διχαστική χρήση των αντωνυμιών αποτελεί συνήθη στρατηγική όλων των κομμάτων.

Δικαίως χαρακτηρίζεται «ξύλινη» η γλώσσα της πολιτικής. Η μεταφορική αυτή εικόνα παραπέμπει στο ξύλινο πόδι, σε κάτι το δύσκαμπτο, το ψυχρό και

⁷ Για τους μηχανισμούς λειτουργίας του πολιτικού λόγου, στον αντίποδα της ξύλινης γλώσσας, βλ. Αγγελίδης (2009)

⁸ In today's society, the Second Coming will come and go unnoticed, if it is kept away from the media.

⁹ Τα πολύπλοκα προβλήματα που συνδέονται με τη γλώσσα, την εξουσία και την ταυτότητα παρουσιάζονται αδρομερώς στη μελέτη της Wodak (2011). Βλ. συμπληρωματικά τις μελέτες Fairclough (2001), Chilton (2005) και Wodak (2009)

αποκρουστικό. Ακολουθεί ένα παράδειγμα ξύλινου λόγου που βγαίνει αυτόματα από τα γνωστά «κουτάκια» με κλισέ: «Περιττεύει να υπογραμμίσω τη σημασία αυτών των στοιχείων, διότι η αδιάκοπη προσήλωσή μας στην πρακτική της τεκμηρίωσης και ενημέρωσης βοηθάει αποφασιστικά στην προσπάθεια να στερεώσουμε ένα δυναμικό σύστημα αντιμετώπισης των νέων μεγάλων απαιτήσεων και προκλήσεων του καιρού μας».

Στις πολιτικές αντιπαραθέσεις η έμφαση δίνεται στα λάθη των άλλων κομμάτων, δεν προτείνονται όμως συγκεκριμένες ή πειστικές εναλλακτικές λύσεις. Μιλούν για μια «άλλη πολιτική», στην πράξη όμως παραμένει η ίδια.

Σε προεκλογικές συγκεντρώσεις, και όχι μόνο, οι πολιτικοί κραδαίνουν λέξεις που έχουν χάσει το νόημά τους: άδειες λέξεις, γαλάζια, πράσινα, κόκκινα πουκάμισα αδειανά. Λέξεις, όπως *διάλογος*, *διαφάνεια*, *ισότητα*, *δικαιοσύνη* κακοποιούνται βάνουσα. Η όμορφη λέξη *όραμα* έχει ευτελιστεί, καθώς στη γλώσσα της πολιτικής παραπέμπει συνήθως σε κούφια οράματα. Επιδιώκουν να ξανακερδίσουν την εμπιστοσύνη των πολιτών με εκβιαστικά όμως διλήμματα για τη «σωτηρία της χώρας». Απευθύνονται πιο πολύ στο θυμικό: «Είμαι και θα παραμείνω ένας από εσάς». «Δεν δελεάστηκα ποτέ από οφίτσια και καρέκλες». Όταν κόπτονται για την «ποιότητα ζωής» και την «ποιότητα» στην εκπαίδευση, ομολογούν στην ουσία την παταγώδη αποτυχία τους, γιατί –το βιώνουμε καθημερινά– δεν έχουμε ποιότητα ούτε στη μία ούτε στην άλλη περίπτωση. Οι προεκλογικές υποσχέσεις δεν είναι παρά επαναλαμβανόμενα ψεύδη, τα οποία κατά βάθος δεν πιστεύουν οι περισσότεροι ψηφοφόροι, παραδόξως όμως διαμαρτύρονται για μη τήρηση των υπεσχημένων. Οι πολιτικοί παίζουν καλά το παιχνίδι τους. Υπόσχονται ότι θα μπει οριστικά τέλος στα «χαράτσια», ότι δεν θα επιβληθούν νέοι φόροι, ξέρουν όμως εκ των προτέρων ότι δεν θα κρατήσουν την υπόσχεσή τους και έχουν μάλιστα έτοιμη την απάντηση: «Δεν μπορεί να γίνει διαφορετικά». Λίγο πριν από τις εκλογές διαβεβαιώνουν, χρόνια τώρα, ότι θα αρθούν οι κοινωνικές αδικίες και ότι θα γίνει «δικαιότερη αναδιανομή του πλούτου».

Η ρητορική γύρω από την οικονομία της χώρας και την «τυραννία των αγορών» συσκοτίζει ακόμα πιο πολύ τα πράγματα, αφού ελάχιστοι διαθέτουν τις ειδικές γνώσεις για να διαμορφώσουν αυτοτελώς τη δική τους άποψη. Το μέγα ζητούμενο για την ανόρθωση της οικονομίας είναι οι *διαρθρωτικές αλλαγές* (structural reforms), τις επικαλούνται όλοι οι πολιτικοί και οι τεχνοκράτες και κανείς δεν ξέρει ποιες είναι αυτές, τέλος πάντων. Ύστερα από τόσες αιματηρές θυσίες έρχονται ορισμένοι ειδικοί να αποφανθούν με μακάβριες εικόνες ότι η περίπτωση της ελληνικής οικονομίας μοιάζει με το *γκελ της νεκρής γάτας* (dead cat bounce), καθώς, όταν πέσει νεκρή από μεγάλο ύψος, κάνει μια μικρή αναπήδηση. Μερικές φορές ο κυνισμός των επιστημόνων, όπως και των πολιτικών, δεν έχει όρια. Οι μεταφορικές εικόνες είναι πάντα πιο εκφραστικές: Υπάρχουν *τράπεζες ζόμπι* (zombie banks) που δεν είναι ούτε ζωντανές ούτε νεκρές. Οι πολίτες οφείλουν να γνωρίζουν περισσότερα για την πραγματική οικονομία και τη δημιουργική στατιστική και - γιατί όχι; - για τα μυστικά που κρύβουν τα hedge funds και τα swaps (*συμβάσεις ανταλλαγής*). Κάποτε πρέπει να μάθει ο μέσος πολίτης, και όχι μόνο ο φοιτητής των Οικονομικών, να αποκωδικοποιεί αποφάνσεις του τύπου: «Προϋπόθεση για τον ηθικό κίνδυνο (moral hazard) είναι η ασύμμετρη πληροφόρηση».

Οι πολιτικοί λένε: «Πρέπει να κάνουμε θυσίες για την ανόρθωση της οικονομίας» και εννοούν: «Πρέπει να κάνετε θυσίες για την ανόρθωση της οικονομίας». Το double speech καλά κρατεί: «Το πετσόκομμα των συντάξεων του δημόσιου τομέα και η κατακρεούργηση της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης έγινε ... εξυγίανση των ασφαλιστικών ταμείων. Η οριζόντια μείωση των μισθών του δημόσιου τομέα βαφτίστηκε ... ενιαίο μισθολόγιο». Το «ευέλικοτο ωράριο εργασίας» είναι ένας εύσχημος

τρόπος για την απόκρυψη της ανεργίας, η οποία έχει μεταμφιεστεί σε «διαθέσιμο εργατικό δυναμικό». Άλλες πονηρές στρατηγικές δεν τις αντιλαμβάνεται εύκολα ο καθένας. Για παράδειγμα, οι πολιτικοί αποφεύγουν συχνά την ενεργητική φωνή, η οποία προβάλλει το υποκείμενο, και προτιμούν την παθητική (παθητικοποίηση είναι ο ειδικός όρος), καθώς η χρήση της παθητικής φωνής δεν είναι πάντα αθώα, αφού παραπέμπει στην αοριστολογία: «Άλλο είναι να πεις: «Απωθήθηκαν ταραχοποιά στοιχεία» και άλλο «Η αστυνομία χτύπησε διαδηλωτές». Οι δύο φράσεις νοηματοδοτούν τελείως διαφορετικά το ίδιο περιστατικό».¹⁰

Δεν χρειαζόμαστε χαρισματικούς ηγέτες, αλλά θεσμούς που θα λειτουργούν σωστά. Το δεύτερο μεγάλο ζητούμενο είναι ο πολιτικός πολιτισμός. Ο όρος *πολιτική κουλτούρα* ή *πολιτικός πολιτισμός* (αγγλ. *political culture*) χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Gabriel Almond το 1956 στα πλαίσια των συγκριτικών ερευνών του για τα πολιτικά συστήματα. Ένας συνοπτικός ορισμός που καλύπτει τις σημαντικότερες πτυχές του πολιτικού πολιτισμού είναι ο ακόλουθος: «Αξίες, απόψεις και στάσεις (ήθος, διαφάνεια, καταπολέμηση της διαπλοκής, σεβασμός του πολίτη και του πολιτικού αντιπάλου, αρμονική σχέση του πολίτη με το κράτος και συμμετοχή του στα κοινά) σύμφωνα με τις οποίες πρέπει να λειτουργεί ένα πολιτικό σύστημα» (Ακαδημία Αθηνών 2014, λήμμα *πολιτικός*). Ο πολιτικός πολιτισμός δεν έχει, επομένως, σχέση με την «ευγένεια» και την «καλή συμπεριφορά» που πρέπει να χαρακτηρίζει τους πολιτικούς και κομματικούς αντιπάλους, αλλά είναι κάτι βαθύτερο και πολύ πιο ουσιαστικό. Δεν πρόκειται για την εξωτερική-τυπική συμπεριφορά των πολιτικών και όσων εμπλέκονται στην πολιτική, αλλά για την ουσία και την ποιότητα της ίδιας της δημοκρατίας. Το αίτημα για ένα νέο πολιτικό πολιτισμό συνδέεται με την αξιοπιστία της πολιτικής, η οποία, όταν γίνει πράξη, θα οδηγήσει τους πολίτες από την απάθεια και την αδιαφορία σε ουσιαστική και ενεργό συμμετοχή στα κοινά. Η διαπλοκή και τα σκάνδαλα δημιουργούν ένα κλίμα απογοήτευσης ή και απελπισίας των πολιτών, που οδηγεί μοιραία στην απαξίωση των πολιτικών και της πολιτικής. Ο πολιτικός πολιτισμός, συστατικό στοιχείο της δημοκρατίας, απαιτεί ένα νέο ήθος και μια νέα ηθική. Ο κομματισμός, η οικογενειοκρατία, η διαπλοκή, οι πελατειακές σχέσεις, ο φόβος του πολιτικού κόστους και η αλαζονεία της εξουσίας μπορούν να εκλείψουν, ή τουλάχιστον να περιοριστούν σε μεγάλο βαθμό, αν οι αιρετοί άρχοντες έχουν δικαίωμα εκλογής για δύο το πολύ θητείες (βλ. Χαραλαμπάκης 2010: 135-136).

3.3 Η γλώσσα της διαφήμισης

Η γλώσσα της διαφήμισης έχει μελετηθεί ικανοποιητικά σε διάφορες γλώσσες.¹¹ Οι αντιστοιχίες με τη γλώσσα της πολιτικής είναι εντυπωσιακές. Θα αναφερθώ σε μια μόνο ιδιαίτερη περίπτωση. Πρόκειται για τις λέξεις-νυφίτσες (*Weasel words*), οι οποίες έχουν μελετηθεί μόλις τα τελευταία χρόνια. Οι λέξεις αυτές αφαιρούν το σημασιολογικό βάρος άλλων λέξεων, με αποτέλεσμα την παραπλάνηση των ανυποψίαστων πολιτών (Ξυδόπουλος 2008). Στα παραδείγματα: *Η οδοντόκρεμα τάδε βοηθά στην καταπολέμηση της τερηδόνας, Η κρέμα τάδε συμβάλλει στην εξάλειψη των ρυτίδων*, τα ρήματα *βοηθώ* και *συμβάλλω* έχουν απομυζήσει τη σημασία του εμπρόθετου συμπληρώματος. Πολλοί νομίζουν ότι το σχετικό προϊόν καταπολεμά την τερηδόνα ή εξαλείφει τις ρυτίδες, αντίστοιχα. Στις βιτρίνες εμπορικών καταστημάτων βλέπουμε συχνά να διαφημίζονται «Εκπτώσεις έως 70%». Το μάτι πέφτει στον αριθμό 70. Η πρόθεση *έως* περνά συνήθως απαρατήρητη.

¹⁰ Βλ. Αγγελίδης (2009, σημ. 9).

¹¹ Στα ελληνικά κλασική μελέτη στο είδος της είναι της Κουτσουλέλου-Μίχου (1997). Πλούσια σχετική βιβλιογραφία υπάρχει στον Cook (2007).

3.4 Γλωσσικές διακρίσεις

Οι γλωσσικές διακρίσεις γίνονται τόσο σε βάρος γλωσσών, όσο και σε βάρος ατόμων και ομάδων. Στην πρώτη περίπτωση υποφέρουν οι λεγόμενες «ασθενείς» γλώσσες, οι λιγότερο ομιλούμενες και διδασκόμενες, όπως και οι διάλεκτοι και τα ιδιώματα. Στη δεύτερη περίπτωση, η οποία θα μας απασχολήσει εδώ, πρόκειται για λέξεις ή εκφράσεις που δεν είναι «πολιτικά ορθές», με την έννοια ότι στοχεύουν στην κοινωνική απομόνωση, περιθωριοποίηση ή προσβολή συγκεκριμένων ομάδων ή ατόμων.

Η γλώσσα δεν είναι απλό όργανο επικοινωνίας. Μέσω της γλώσσας παραποιείται η εικόνα του κόσμου, διαστρεβλώνεται η πραγματικότητα, διαμορφώνονται στάσεις και συμπεριφορές, επανενισχύονται ήδη υπάρχουσες προκαταλήψεις. Οι λέξεις δηλώνουν και συνυποδηλώνουν. Πολλοί, αν όχι οι περισσότεροι, συμπαρασύρονται από την ορμητική τους δύναμη και δεν κρίνουν με νηφαλιότητα τις συνυποδηλώσεις, τις οποίες ταυτίζουν με τις σημασίες. Το *καθαρίζω* σημαίνει «απαλλάσσω από τη βρομιά»· επομένως, όταν ακούει κανείς «ότι «καθάρισαν το κέντρο της Αθήνας από τους λαθρομετανάστες», αποδέχεται σιωπηλά την αξιολόγηση του ομιλητή και δεν θέτει σε αμφισβήτηση τις υποκειμενικές του απόψεις. Η έκφραση *επιχείρηση σκούπα* παραπέμπει στα σκουπίδια, ο συνειρμός επομένως «άνθρωποι βρόμικοι, άχρηστοι, δεύτερης κατηγορίας» είναι σχεδόν αναπόφευκτος. Η μεταφορική αυτή εικόνα απαξιώνει πλήρως τον άνθρωπο. Η επόμενη περίπτωση είναι ακόμα πιο τραγική. Το ανθρώπινο πρόσωπο εξαλείφεται πλήρως. Ιδιοκτήτης νταλίκας χαρακτηρίζει «κομμάτια» τους δεκατρείς κούρδους που βρέθηκαν στο αυτοκίνητό του.¹²

Ο όρος *μογγολισμός* (mongolism, αγγλικός νεολογισμός του 1900), γνωστός στους ειδικούς ως *τρισωμία 21*, είναι επιστημονικά και ηθικά απαράδεκτος, αφού συνδέει τη μογγολική φυλή με τη χαμηλή νοημοσύνη. Μόλις το 1961 αντικαταστάθηκε ο όρος από το *σύνδρομο Ντάουν* (Down's syndrome). Παρ' όλα αυτά ακόμα και σήμερα ακούγεται η πρόταση «γέννησε ένα μογγολάκι». Άλλο τόσο είναι ανεπίτρεπτες διατυπώσεις του τύπου: «Δεν είμαστε Ουγκάντα», «Αυτά γίνονται μόνο στην Ουγκάντα». Τώρα καταλαβαίνουμε περισσότερο την προσβολή, καθώς ηγέτες άλλων χωρών εκστομίζουν ανάλογες ύβρεις για τη χώρα μας («Δεν θα γίνουμε Ελλάδα»).

Οι διακρίσεις σε βάρος ατόμων που ανήκουν σε ευαίσθητες κοινωνικές ομάδες πρέπει να αποφεύγονται και με λόγια και με έργα. Τα άτομα με αναπηρίες λέγονται τώρα πια άτομα με ειδικές ανάγκες ή, σε μια πιο προηγμένη μορφή ευαισθησίας, άτομα με ειδικές ικανότητες. Οι απαξιωτικές λέξεις και φράσεις που χρησιμοποιούνται για τα ηλικιωμένα άτομα και τις γυναίκες πρέπει να μας προβληματίσουν. Τα ανέκδοτα με τις ξανθιές και τους Ποντίους αναπαράγουν απαράδεκτα στερεότυπα.

Απαξιωτική γλώσσα χρησιμοποιείται και για τα ζώα: το ζώο ψοφά, δεν πεθαίνει. Δεν κατάλαβα ποτέ γιατί προσβάλλουμε έναν άνθρωπο, χαρακτηρίζοντάς τον «ζώο». Τα ζώα έχουν ειλικρίνεια και «καλοσύνη». Σε τελευταία ανάλυση και ο άνθρωπος ζώο είναι, «ζῶον πολιτικόν» κατά τον Αριστοτέλη.

Συχνά οι προτάσεις για απάλειψη των γλωσσικών διακρίσεων είναι ανεφάρμοστες, για να μην πω ότι φτάνουν σε κάποιες περιπτώσεις στα όρια της γελοιότητας. Το *στελεχώνω* (μια υπηρεσία) μπορεί να αντικαταστήσει το *επανδρώνω*, το *υιοθετώ* όμως είναι δύσκολο να παραχωρήσει τη θέση του στο *τεκνοθετώ*. Καλό θα ήταν να αποφεύγει κανείς τις λέξεις *γύφτος*, *γυφτιά*, *γυφταριό*. Έχει προταθεί αντί του «είσαι γύφτος» να λέμε «είσαι τσαπατσούλης», οι λέξεις όμως αυτές έχουν άλλη έννοια. Οι σεξιστικοί όροι *γεροντοκόρη* και *δεσποινίδα* είναι δύσκολο να καταργηθούν. Πρόκειται για γλωσσική υποκρισία, αν πιστεύει κανείς ότι με το να μετονομάσουμε τον «μαύρο» «έγχρωμο», θα απαλειφθούν διαμιάς οι αρνητικοί συνειρμοί.

¹² *Εγώ ειδοποίησα το λιμεναρχείο, ήρθε πράγματι (παύση) άνοιξε τη νταλικά, βρήκαν εδώ πέρα δεκατρία κομμάτια, Κούρδοι (.) και τους βγάλαν' και φύγανε* (Γιαλαμπούκη 2008: 201).

4. Επίλογος

Η Κριτική Ανάλυση Λόγου (Critical Discourse Analysis) με εισηγητή τον Norman Fairclough και η κριτική γλωσσική ενημερότητα (Critical Language Awareness) μπορούν να συμβάλουν στη χειραφέτηση των κυριαρχούμενων και καταπιεσμένων τάξεων της κοινωνίας και να αξιοποιηθούν στην εκπαίδευση με στόχο την κριτική συνειδητοποίηση της γλώσσας από τους ίδιους τους μαθητές.

Το εκπαιδευτικό μας σύστημα, από το δημοτικό ως το πανεπιστήμιο, δεν έχει δώσει την απαιτούμενη βαρύτητα στην κριτική γλωσσική ενημερότητα, η οποία καθιστά το άτομο ικανό να κρίνει τη γλώσσα πάνω και πέρα από τα όρια της ρηχής γραμματικής ανάλυσης και των κανόνων «ορθής» χρήσης της γλώσσας.¹³ Έμφαση χρειάζεται να δοθεί σε κάτι άλλο: οι μαθητές, οι σπουδαστές, οι φοιτητές, κάθε πολίτης γενικά, πρέπει να γνωρίσουν σε βάθος το παιχνίδι που παίζεται με τη γλώσσα σε βάρος της γλώσσας. Όπως έχω τονίσει σε άλλη ευκαιρία, «το σημαντικότερο ίσως πεδίο ανάπτυξης της κριτικής σκέψης είναι η γνώση των μηχανισμών λειτουργίας της γλώσσας και των αλλοτριωτικών μηχανισμών που την υπονομεύουν, και ιδιαίτερα η εκμάθηση των τρόπων και μέσων απενεργοποίησής τους, ούτως ώστε το άτομο να μη γίνεται βορά των συνεπειών της καταναλωτικής μανίας, της πολιτικής και εμπορικής διαφήμισης, της παραπληροφόρησης και της προπαγάνδας. Θα ήταν ευχής έργο αν μπορούσε ο κάθε πολίτης να εντοπίζει και να καταδικάζει τις γλωσσικές απάτες, τις κενολογίες και της μωρολογίες της πληθωριστικής γλώσσας που έχει κατακλύσει τις σύγχρονες κοινωνίες» (Χαραλαμπάκης 2002: 92).

Βιβλιογραφία

- Αγγελίδης, Δ. 2009. Η γλώσσα της εξουσίας + η εξουσία της γλώσσας. *Ελευθεροτυπία* (Έντυπη Έκδοση *Έπιλον*), Κυριακή 20 Σεπτεμβρίου 2009.
- Ακαδημία Αθηνών 2014. *Χρηστικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Bolinger, D. 1980. *Language the Loaded Weapon. The Use & Abuse of Language Today*. London/New York: Longman.
- Bourdieu, P. 1999. *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*. (Μετάφραση Κ. Καψαμπέλη). Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα.
- Γιαλαμπούκη, Ε. 2008. Δημοσιογραφικός λόγος και διακειμενικότητα. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Chilton P., 2004. *Analysing Political Discourse. Theory and Practice*. London: Routledge.
- Chomsky, N. 2010. *Για τη φύση και τη γλώσσα*. (Μετάφραση Γ. Κοτζόγλου, Επιμέλεια Χ. Χαραλαμπάκης). Αθήνα: Παπαδήμας.
- Cook, G. 2007. *The Language of Advertising*. London: Routledge.
- Fairclough N. 2001. *Language and Power*. 2η έκδ., London: Pearson Education.
- Fairclough, N. 1992. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, N. & Wodak, R. 1997. Critical discourse analysis. In T. Van Dijk (ed.) *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, τόμος 2, London: Sage, 258-284.
- Hennigfeld, U. 2006. Wovon man nicht sprechen kann: Sprache der Macht und Macht der Sprache. Jorge Semprún's Buchenwald-Tetralogie. In P. Saeverin (Hg.) *Europäische Geschichtsdarstellungen-Diskussionspapiere. Interdisziplinäre Arbeiten zu Historiographie, Geschichtserzählungen und -konstruktionen von der Antike bis zur Gegenwart*. Jahrgang 3/2006, Heft 4. Διαθέσιμο στο: docserv.uni-duesseldorf.de/servlets/DocumentServlet

¹³ Αρκετά από τα λάθη που απασχολούν μονίμως τους ρυθμιστές της γλώσσας (όπως, για παράδειγμα, *αθλιάτρος* ή *αθλητίατρος*, *φυσικοθεραπεία* ή *φυσιοθεραπεία*;) είναι ψευδοπροβλήματα. Όταν η χρήση καθιερώσει λέξεις ή εκφράσεις, τα λογικά επιχειρήματα για την αποφυγή τους ως εσφαλμένων είναι εντελώς ανίσχυρα.

- Καστανίδης, Χ. 1993. Γλώσσα και πολιτική. *Τετράδια* 32, 63-66.
- Κουτσοιλέλου-Μίχου, Σ. 1997. *Η γλώσσα της διαφήμισης. Κειμενογλωσσολογική προσέγγιση του διαφημιστικού κειμένου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Lavoinnie, Y. 2004. *Η γλώσσα των μέσων ενημέρωσης*. (Μετάφραση Π. Πολίτης). Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.
- Μοσχονάς, Σ. 2005. *Ιδεολογία και Γλώσσα*. Αθήνα: Πατάκης.
- Ευδόπουλος, Γ. 2008. «Λέξεις νυφίτσες» στη διαφήμιση. Στο Π. Πολίτης (επιμ.) *Ο λόγος της μαζικής επικοινωνίας. Το ελληνικό παράδειγμα*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη, 485-517.
- Πολίτης, Π. 2001. Μέσα μαζικής ενημέρωσης: Το επικοινωνιακό πλαίσιο και η γλώσσα τους. *Εγκυκλοπαιδικός οδηγός για τη γλώσσα*. Διαθέσιμο στο: http://www.greek-language.gr/greekLang/studies/guide/thema_b10/index.html
- Smith, N. 2001. *Νόαμ Τσόμσκι. Ιδέες και ιδανικά*. (Πρόλογος-επιμέλεια Ν. Ράπτης). Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Topitsch, E. Sprache als Waffe. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: www.bmlv.gv.at/pdf_pool/.../topitsch
- Tucholsky, K. 1989. *Sprache ist eine Waffe. Sprachglossen*. Leipzig: Rowohlt.
- von Schramm, W. 1973 *Sprich vom Frieden, wenn du den Krieg willst. Die psychologischen Offensiven Hitlers gegen die Franzosen 1933 – 1939*. Mainz: Hase & Koehler.
- Wodak, R. 2009. *The Discourse of Politics in Action: Politics as Usual*. Basingstoke: Palgrave.
- Wodak, R. 2011. Language, power and identity. *Language Teaching*, 1-19.
- Χαραλαμπίκης, Χ. 2002. *Γλωσσική και λογοτεχνική κριτική*. Αθήνα.
- Χαραλαμπίκης, Χ. 2006. Η γλώσσα και το ύφος των δημηγοριών του Θουκυδίδη». *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συμποσίου για τον Θουκυδίδη «Δημηγορίες», Αθήνα, 3-6 Μαΐου 2006*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 135-149.
- Χαραλαμπίκης, Χ. 2010. Από τον πολίτη στην πολιτική και τον πολιτισμό. Οριοθέτηση εννοιών. Στο Ε. Μπεχράκης & Χ. Χαραλαμπίκης (επιμ.). *Ομιλίες-Εισηγήσεις του 4ου Διεθνούς συνεδρίου του Διεθνούς Ιδρύματος για την Ελληνική Γλώσσα και τον Πολιτισμό με θέμα: Οι Δημοκρατικές Αρχές των Κλασικών Χρόνων στους Σύγχρονους Πολιτικούς Θεσμούς*. Αθήνα: Κερπινή, 129-136.